

Q R A M M A T İ K A

Arxaizmlərin semantikasında baş verən dəyişmələr

Rəvanə Qasımova

Magistrant, Bakı Avrasiya Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: alirevis23@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2684-4116>

XÜLASƏ

İstənilən dövrün tarixi inkişaf mərhələsində sözlərin mənasında baş verən dəyişiklikləri fərqləndirmək üçün arxiv materiallarının və antik dövrün ədəbi-bədii abidələrinin leksik tərkibinə diqqət yetirmək lazım gəlir. Arxaik sözlər dilçilik nöqteyi-nəzərincə ən maraqlı lüğət vahidlərindəndir. Bu sözlər, həmçinin dilin lüğət tərkibinin ən qədim, alt təbəqəsini təşkil edir. Leksikonumuz üçün qiymətli nümunələr olan arxaizmlər dilin fonetik, qrammatik, eyni zamanda leksik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Məqalədə verilən nümunələr əsasında arxaizmlərdə mənə daralmasına və genişlənməsinə diqqət çəkilir.

AÇAR SÖZLƏR

arxaizmlər,
semasiologiya,
sözün mənası, mənə
genişlənməsi, mənə
daralması

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 09.01.2023

qəbul edilib: 25.02.2023

Changes in the semantics of archaisms

Ravana Gasimova

Master student, Baku Eurasian University. Azerbaijan.

E-mail: alirevis23@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2684-4116>

ABSTRACT

To see the changes in the meaning of words in historical development, it is necessary to pay attention to the lexical composition of materials and literary and artistic monuments of antiquity. Archaic words make up an interesting and ancient layer of vocabulary. These words, combining phonetic, grammatical, and sometimes at the same time lexical features of the language, are very valuable for our lexicon. In order to know the changes in words in historical development, it is necessary to correctly understand the examples of antiquity. In archaisms, attention is drawn to the narrowing of meaning and the expansion of meaning, as can be seen from the examples.

KEYWORDS

archaism, semasiology,
word meaning,
meaning expansion,
meaning narrowing

ARTICLE HISTORY

Received: 09.01.2023

Accepted: 25.02.2023

Giriş / Introduction

Təfəkkürün ifadə vasitəsi olan dil, ictimai hadisə olub, cəmiyyətin, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, həmçinin elm, texnika və mədəniyyətin inkişafını özündə ehtiva edir. Bu səbəbdəndir ki, dilimizin lüğət tərkibi olduqca zəngindir. Onda xalqın tarixi, adət-ənənələri əks olunur. Belə ki, cəmiyyətin iqtisadi, siyasi, ictimai-mədəni həyatındakı inkişaf əlaqədar olaraq dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinə zəmin yaranır, bu isə, köhnəlmiş və yeni sözlər arasında rəqabətə səbəb olur. Nəticədə, köhnəlmiş sözlər dilin leksik tərkibindən çıxaraq, öz yerini yeni sözlərə verir. Beləliklə, baş verən bütün bu dəyişikliklər dilin leksikasında təcəssüm olunur.

Leksikanın dəyişməsi bu proseslərin qarşılıqlı əlaqəsi, dilin lüğət tərkibinə yeni sözlərin əlavə edilməsi və zənginləşməsi ilə bağlıdır. Dildən köhnəlmiş sözlərin çıxması, əvəzində yeni sözlərin əmələ gəlib möhkəmlənməsi uzun və tarixi bir prosesdir. Dilin lüğət fondunda müşahidə olunan dəyişikliklər yalnız yeni sözlərin əmələ gəlməsi ilə nəticələnmir, həm də köhnəlmiş sözlərin aktiv lüğət ehtiyatından çıxmasına səbəb olur. *“Bir dövrün leksik sistemi başqa bir dövrün leksik sistemindən fərqlənir. Eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə ifadəsi hər iki dövrdə qala bilər, lakin dövrlərin leksik sistemlərində fərqlənmə ondadır ki, bir dövrdə işlək olmayan sözlər başqa sözlər vasitəsilə sıxışdırılıb arxaikləşə, ya da həmin söz başqa bir dövrdə yeni mənalı yeni söz kimi işlək sözə çevrilə bilər”* [3, s.252].

Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin bir qismi zamanla işləkliyi itirərək çox az istifadə olunur. Fəal işləkliyi olmayan belə sözlər *köhnəlmiş sözlər* adlanır. Professor Buludxan Xəlilov bu cür sözlərin müəyyən olunması haqqında yazır: *“Köhnəlmiş sözlər müəyyənləşərkən əsas meyar dilin müasir vəziyyətidir. Dilin müasir vəziyyəti hər hansı sözün köhnəlməsini üzə çıxarır. Köhnəlmiş sözlər müəyyənləşərkən tarixilik prinsipindən istifadə olunur. Məsələn: XIX əsrdə işlənmiş yüzbaşı, girov, yasavul və s. sözlər hazırkı dövrdə köhnəlibdir”* [4, s.315].

Köhnəlmiş sözlər iki yerə bölünür:

1. Tarixizmlər;
2. Arxaizmlər.

Dövlət quruluşunun dəyişməsi, əmək prosesinin təkmilləşməsi ilə əlaqədar yaranan sözlər *tarixizmlər* adlanır. Tarixizmlərdə anlayış da, onu ifadə edən söz də köhnəlir. *Arxaizm* sözünün mənası “qədim” deməkdir. Burada söz özü işləkliyi itirsə də, onların əvəzinə həmin mənanı verən başqa sözlər yaranır. Deməli, anlayış qalır, onu ifadə edən söz isə dəyişir, yəni arxaikləşir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər müəyyən *leksik* mənaya malikdir. Bu sözlər dilin *semantik* sistemini yaradır. Dilin semantik sistemindən bəhs edən dilçilik şöbəsi *semasiologiya* adlanır. “*Semasiologiya*” yunan mənşəli söz olub, “*semasio*” ifadə etmək, “*loqos*” nəzəriyyə deməkdir. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, semasiologiya sözün mənası haqqında elmdir. Bu elm dilin leksik-semantik sistemini, sözün daxili cəhətini, mənaca genişlənməsi və daralmasını, sözlərin mənə qruplarını, məfhum və mənə münasibətlərini öyrənir.

Tarixi inkişaf prosesində sözlərin mənasında baş verən dəyişiklikləri fərqləndirmək üçün qədim dövrlərə aid materialların, ədəbi-bədii abidələrin *leksik* tərkibinə nəzər yetirilməlidir. Mənə dəyişimini bilmək tarixi abidələrin dilini düzgün anlamaq üçün zəruridir. Sözün mənaca dəyişməsindən danışarkən iki cəhəti fərqləndirməliyik:

- yeni mənanın yaranma səbəbi;
- yeni mənanın yaranma üsulu.

Sözdə yeni mənanın yaranması səbəbi dilin özü ilə bağlı olmayan, *dilxarici* faktor kimi cəmiyyətin ehtiyacı nəticəsində yaranmışdır. Sözdəki yeni mənanın yaranma üsulu isə hər bir dilin daxili qanunlarına, onun sistemə məxsus xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

Tarixi-ictimai faktorların təsiri ilə yaranan yeni əşya və hadisələri müvafiq şəkildə adlandırmaq zəruriyyəti meydana çıxır. Bunun üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün yeni mənada işlədilməsidir. Dildə mövcud olan sözlərin müəyyən əlaqə əsasında yeni anlayışları bildirməsi hadisəsi *semantik derivasiya* adlanır. Meydana çıxmış *yeni* anlayış ilə dildə *əvvəlcədən mövcud olan* anlayış arasında müəyyən *assosiativ* əlaqə yaratmaqla sözlərin mənası genişləndirilə bilər. Yaranan bu mənalar yeni meydana çıxan əşya və hadisələri adlandırmaqla əlaqəlidir. Lakin bu, hər zaman belə deyil, bəzən də mövcud əşya və hadisələri ekspressiv şəkildə adlandırmaq zərurəti ilə əlaqədar olur. Bu proses müxtəlif şəkildə baş verə bilər.

Beləliklə, dildə semantik dəyişmələrin iki başlıca (dildaxili və dilxarici) səbəbi vardır ki, onları şərti olaraq fərqləndirmək lazım gəlir. Qeyd edək ki, mahiyyətə adlandırmanın özü də elə fərqləndirmədir.

Semantik dəyişmələrin başlıca dilxarici səbəbi predmet və hadisələrin dəyişməsidir. Bundan başqa, o dildə danışanların tərkibində baş verən dəyişmələr də sözün mənasının dəyişməsinə təsir edir ki, bu da dilxarici səbəblərdəndir. Bu halda real həyatda dəyişmənin təsiri olmur, ya da heç bir dəyişmə baş vermir. Cəmiyyətə miras qalmış bəzi dil ənənələri isə yenilənir, dəyişilir. Sözün mənasının dəyişməsi üç

formada müəyyən edilmişdir: *məna genişlənməsi*, *məna daralması* və *məna köçürülməsi*.

1. *Məna genişlənməsi*. Bu termin sözün *adlandırma* funksiyasının genişlənməsidir. Söz və ya söz birləşməsi dar ixtisas və ya xüsusi terminoloji mənanı deyil, ümumxalq dilində işlək olan ümumi ədəbi dilə məxsus məna kəsb edir. Məsələn, riyaziyyata məxsus “mənfi” və “müsbət” terminlər mənaca genişlənməmişdir: “Mənfi təsir oyadır”, “Müsbət münasibət bəsləyir”.

Müxtəlif sənət, peşə, məşğuliyyət forması və s. ilə əlaqədar söz və ifadələrin ümumxalq danışığı dilinə keçməsi həmin vahidlərin mənaca genişlənməsini əks etdirir. Professor Musa Adilov yazır: “*Qədim abidələrdə işlənən “göy” sözünün müasir dildə mənaca genişləndiyini görürük. Gültəkin abidəsində (VII-VIII əsrlər) “soma” mənasında “göy” yox, tanrı (“manpi”) işlənir. M.Kaşğarinin lüğətində (XI əsr) “göy” sözü həm rəng, həm də soma mənasında təsbit olunmuşdur ki, bu ikinci məna sonradan kəsb edilmişdir. Müasir dilimizdə bu söz daha bir məna (“göyərti”) qazanmışdır*” [1, s.127].

2. *Məna daralması*. Bəzən “məna daralması” əvəzinə, *məna xüsusiləşməsi* termini də işlənə bilər. Tarixi inkişaf prosesində söz əvvəlki mənalarından birini, yaxud bir neçəsini tərk edir və ya ümumxalq dilindən alınıb *terminoloji* sistemə daxil edilir. Hər iki hal sözün mənaca daralmasına səbəb olur və bunlar mənanın *tarixi* və *texniki* cəhətdən daralması adlanır.

Aş –*yemək, xörək*. Bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ümumən “*hər cür yemək*” mənasında işləndiyi halda, müasir Azərbaycan dilində, əsasən, bir yemək növü kimi işlədilir. “Aş” sözü qədim türk yazılarında *yemək*, digər mənada isə *qurbanlıq yeməyi* mənasında işlədilmişdir. Bu sözü Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemasında qeydə alan S.İbrahimov ona digər yazılı abidələrimizdə də rast gəldiyini vurğulamışdır. Tədqiqatçının “aş” sözü ilə bağlı aşağıdakı fikri də diqqəti cəlb edir: “Maraqlıdır ki, tədqiqat obyektini kimi götürdüyümüz “Yusif və Züleyxa” poemasının dilində “plov” mənasında “*bəyazlu aş*” sözü işlənmişdir. Ərəb mənşəli söz olan “*bəyaz*” – ağ rəng, -l⁴ isə adlardan sifət düzəldən şəkilçidir. Məsələn: *Dekdi önlərinə həm bəyazlu aş*.”

Bu faktlar onu göstərir ki, “aş” sözünün semantikasındakı dəyişiklik məna daralması istiqamətində getmiş, müasir dilimizdə ancaq yeməyin bir növü plov mənasını qoruyub saxlamışdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, “aş” sözünün frazeoloji birləşmələrin tərkibində *yemək* mənasında işlənməsi faktını müşahidə edirik: *aşına zəhər qatmaq, aşına soğan doğramaq* və s.”.

Ər – *kişi, adam*. Qədim türk dillərinə dair yazılı abidələrdə “ər” sözünə “ərən” şəklində *kişi* mənasında rast gəlmək mümkündür. Məşhur şair Qazi Bühranəddinin dilində işlənən bu söz öz semantik mənasını qoruyub saxlamaqla, “ər”, “ərən” mənalarında geniş istifadə edilmişdir.

Mahmud Kaşğaridə “ər” sözü *kişi, adam* mənalarında verilir. Məsələn, “Ənqa ər”, yəni “lazımsız adam”, “yönsüz kişi”.

“Ər” sözünün *kişi, adam* mənalarında işlədilməsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” və başqa yazılı abidələrdə də təsadüf olunur. Məsələn: Evinə yazıdən-yabandən bir udlu qonaq gəlsə, ər adam evdə olsa, ona desə ki, tur övrət, ətmək gətir yeyəyin;

Ər yigit qayda ürkər ürkülərdən?
Yaxşı at bəlinləməz ilkülərdən.
Düşmənlər bizdə bolsa ditrəşsünlər,
Qağan aslan qaypınmaz dilkülərdən.

Nəsiminin dilində “ər” sözü *kişi* mənasında işlənmişdir: “Həqq onu *ər* yaratdı, yoxsa dişi?”. Müasir dövrümüzdə “ər” sözünün mənası daralaraq, yalnız “*həyat yoldaşı*” anlamında istifadə olunur.

M.Füzulinin dilində işlənən “inqilab” sözü hər hansı dəyişikliyi bildirir:

Məni qərarım ilə qoymaz oldun, ey gərdun,
Yeridir ahım ilə versə *inqilab* sana.

Bu söz müasir dildə mənacə xüsusiləşərək, siyasi termin səciyyəsi kəsb etmişdir. Mütəmadi olaraq dildəki ümumi sözlər xüsusiyyə və ya əksinə çevrilir. Bu hal insan təfəkküründə *ümumiləşdirmə* və *diferensiallaşdırma* qabiliyyətinin bir-biri ilə sıx və əlaqəli şəkildə mövcud olduğunu sübut edir.

Ümumi adların xüsusiyyə keçməsinə sözün fərqləndirmə, əşyaları tək-tək anlatma xüsusiyyəti əsas rol oynayır. Burada söz ümumiləşmiş məfhum adını bildirmir, xüsusi adı fərqləndirməyə xidmət edir.

Nəticə / Conclusion

Arxaizmlər leksikanın maraqlı və ən qədim qatını təşkil edir. Dilin həm fonetik, həm qrammatik, həm də leksik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bu sözlər leksikamız üçün qiymətli vahidlərdir. Arxaizmlər yazılı salnamələrdə, bədii ədəbiyyatda, etnoqrafik məlumatları özündə əks etdirən arxiv sənədlərində və başqa bu kimi mənbələrdə qorunub saxlanılaraq dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Onları öyrənməklə dilimizin keçdiyi tarixi təkamül prosesini daha ətraflı şəkildə anlamaq mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. (2019). Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Dərslik. Bakı, Elm. 303 s.
2. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 191 s.
3. Həsənov H. (2005). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Nurlan. 452 s.
4. Xəlilov B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan. 442 s.
5. Qurbanov A. (2010). Müasir Azərbaycan dili. I cild. Bakı, CBS. 436 s.
6. Qazi Bürhanəddin. (2005). Divan. Bakı, "Öndər" nəşriyyatı. 726 s.
7. Şah İsmayıl Xətayi. (2005). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 382 s.